

Euskaltzaindiaren
90. urteurrena: Iparraldea

Hazparne: *Elgar* Kultura Etxea,
2009ko ekainaren 26an

Ongietorria

AROTZARENA, Patxi
Hazparneko auzapezordea

Hazparneko herriaren izenean, ongi etorri beroena deneri, eskerrak bihurtzen daukitzuet hemen, arratsalde huntan, gutartean, kausitzeagatik. Nahi nuke bereziki eskertu Euskaltzaindiari eta hunen lehendakari jaunari, hemen izateagatik.

Ohore egin daukuzue gure herria hautatuz zuen laneko biltzar hunentzat. Zoriontsu gira Euskaltzaindia omentsua gutarterat etorririk eta hau seinale bultzagarri bat daukagu, gaur Hazparne huntan, herriko hautetsiekin, euskararen alde, hasia dugun lan huni jarraikitzeke.

Hazparneko herri huntan, asko gelditzen da egiteko euskararen alde. Aitortu behar dugu azken 12 urte hauetan, gure ama hizkuntza balioz gabeturik baztertua izan dela. Gogoan haurtua dugu gaur, euskarak bere tokia behar duela herriko kudeakuntzan. Gure hizkuntza irakurtzen eta mintzatzun dugun hauek eskubide dugu hunen kausitzea, herriko argibide eta erabaki agerietan. Gure ekintza bidea dugu arlo huntan bermatzea.

Herriko liburutegian euskarari lotua den lanpostu bat sortua dugu, itzulpen lanak egiteko, nola, adibidez, herriko webguneko itzulpenak, hau laster osoki elebiduna izanen beharra baita. Herriko hautetsi bezala begi onez ikusten dugu, Hazparneko lurraldeak ere bere aldetik erabaki duela bide beretik jarraitzea. Hunek erabaki du euskal teknikalari, lanpostu bete baten sortzea. Segur naiz, laster, elgarrekin, gure hizkuntzari berriz emanen diogula berena dagon lur huntan, nehoiz galdu behar ez zuen lehentasuna.

Aurten herriko etxe huntan egin da ere *Herria* astekariaren biltzar nagusia eta 3000. zenbakia ateratzearen ospatzea. Gertakari hau gaurkoari lotuz, bi arrazoi itzaropengarri dauzkagu hor geroari buruz bultzagarriak dauzka-gunak, lehen Hazparne huntan izan den Pierre Broussain auzapez euskaltzalearen helburuari jarraikitzeke.

Beraz eskerrak orori gaur hemen azaiteagatik eta guziz, eskerrak Euskaltzaindiari bere lan handiarentzat eta gure hizkuntza bizirik atxikitzeagatik.

Agurra

URRUTIA BADIOLA, Andres
Euskaltzainburua

Arratsalde on guztioi, euskaltzain, adiskide eta herritarrei.

Zuetariko askok ekitaldi honetarako gonbitea jaso duzuenean, honako hau irakurri duzue: 90. urteurreneko ospakizuna. Izan ere, Euskaltzaindiak 90 urte betetzen ditu aurten.

Hola du ospatzen Euskal Herriko lurraldeetan, Ipar zein Hego Euskal Herrian. Izanak gara Iruñean, Pirinioetako hizkuntzei buruzko Biltzarra ospatzen. Orobat, Gasteizen, Arabako Batzar Nagusietako egoitzan. Orain Iparraldean gara, Hazparneko herrian, hurrengoan Bizkaian era Gipuzkoan izango garelarik.

90 urte horiek historiaren zantzua daukatenik ezin uka. Historiarekin batera, alabaina, bizia ere bada Euskaltzaindiaren barnean. Baionan bildu da atzo Euskaltzaindiaren Zuzendaritza eta Iparraldeko euskaltzainek ere euren ohiko bilkura egin dute, urteko kontuak onesteko.

Historia eta bizia euskararen baitan. Horiek biltzen ditu Euskararen Akademiak egun ere, urteurren hori ospatzeko antolatu duen ekitaldian: bateko, bi euskaltzain oso, Xarriton eta Larre, beste bi euskaltzain osoei buruz mintzatzen: Broussain eta Hiriart-Urruty, hain zuzen ere. Gero, bi ikertzaile gazte izango ditugu mintzatzaile: Manuel Padilla Moyano eta Maia Duguine, Hazparneko euskarari buruzko xehetasunak emango dizkigutenak.

Betoz, beraz, horien ekarpenak eta aurreratu ditzagun, guztion artean, Euskararen eta Euskaltzaindiaren bidea eta zereginak.

Mila esker zuei.

Euskaltzaindiaren 90. urteburukari Hazparneko bilkura idekia (2009-VI-26)

Charritton Zabaltzagarai, Piarres
Euskaltzain osoa / emeritua

Euskaltzale, euskaltzain, herritar ala herriz kanpotik jin Jaun Andere, lagun zahar eta gazte guzieri: Agur eta Arratsalde on!

Aurten Euskaltzaindiak bere sortzearen 90. urteburukari Hazparnen behar zuela bilkura berezi bat ospatu, bere lehen asmatzaile eta sortzaile nagusietarik bat Pierre Broussain Hazparneko auzapez ohi zena izan zelakotz, niri tokatzen zait orain gogoratzea, ahal bezain laburzki, nor zen bada gizon handi hori eta zer mirakuilu egin zuen.

Aitortu behar dut ordea behin, nihaur ere sortzez hazpandarra izanagatik eta ttipidanik, haur haurretik, arto-landa iphuruan behizain egoiteko artetik, etxen berean banituelarik mota guzietako liburuak gure izeba Maienak bere osaba Mgr Janpiarre Diharce (1846–1931) Hazketa Ezti-teikoarekin berrogei bat urte iraganik eta gero jarraian apez-gelari ofizio berean, Mgr Clément Joseph Mathieu (1882-1963) bere adineko apezpikugaiarekin, 1931an, nihaur 10 urteetara heltzean gure etxera etorri liburuekin geroxago liburuzale amorratua bilakatzeko gisan, eskura nituenaz geroz 1870eko gerlaz geroz Larresororoko, Uztaritzeko eta Baionako seminarioetan Iparraldeko jaun apaiz edo kalonje gehienek izan zituzten literatura eta filosofia ala teologia irakaslek zerabiltzaten esku liburu gehienak.

Bizkitartean nehon nehoiz ez nuen Broussain-darren aipurik ozen. Egia erraiteko, nihaur 1921eko urriaren 19an sortua bainaiz, aitzineko urtean supituki hila zen Ortheseko hirian, 1920eko apirilaren 27an, Hazparneko

auzapeza, Pabeko Kontseilu Jeneralaren bilkuratik etxerat itzultzean, Piarres Broussain Salagoity izenekoa.

Bainan geroztik nihonek handitu arau eskoletako bideetan aurkitu irakasle batzuei esker zerbait ikasi dut gure euskal herrien historiaz, euskararen bilakaeraz, J. Moulier (Oxobi), J. Elissalde (Zerbitzari), Mgr J. Saint-Pierre (Antxuberro), Martin Landerretxe, Petiri Lhande-Heguy (S.J.) eta beste euskal idazle edo euskaltzain askoren liburuez eta heien biziko gorabeheraz.

Ikasi nuen beraz horrela Piarres Broussainen euskaltzain alxia Hazparneko Herrikoetxean Georges Lacombe filosofo hizkuntzalariak hartu zuela 1921ean, bai eta geroago irakurri ere haren alki hura bera Euskaltzaindiak eman zioelarik Piarres Lafitte Iturralderi gure irakasle ohiak *Eskualzain sartzeko egunean 1949-eko, Hazilaren 25ean Donostian* (sic) eman zuen hitzaldia.

Ondoko urtean berean, hau da 1950ean, eta nik uste «eskualzain berriak sustaturik, Azkueren eskutik Hazparneko sortetxera heldu zitzaizkion nihauri euskaltzain urgazle agiria, adin berean eta esku beretik Piarres Lafittek Uztaritzen ukana zuen paper hura bera.

1951an ordea istripuz hil behar zen Azkue zaharra bera (1864–1951) eta Federiko Krutwig eta Jose Luis Alvarez Enparanza (Txillardegi) eta gerla ondoko belaunaldi berriarekin hasi zen zahar gazten arteko parabola. Ezen *euskara batuaren aments ederra* Azkuek eta Broussainek beren gaztaroan abiatua zutena, baina Broussain hil orduko zaharrek ehortzia zena, berpiztu zitzaigun orduan 30-40 urteetara heltzen ari ginen euskaltzale gazteri esker.

Azkue zenaren ondotik iragan ziren orduan beste bizpahiru euskaltzainburu nihonek ezagutu ditudanak: Inazio Maria Echaide (1884-1962), Jose Maria Lojendio (1910-1979) eta Manuel Lekuona (1894-1987).

1970ean Euskaltzaindiko karosaren giderrak Lekuona «zaharrak», orduan errespetu handiz erraiten zen bezala, bere baitarik, utzi zizkion Arantzazuko aita Luis Villasante frantziskotarrari, honek orduz geroz 18 urtez, Iparraldeko Piarres Lafitte eta Iparraldeko euskaltzain talde osoaren lauzkarrekin eta Koldo Mitxelena Elissalt Erreteriar jakintsuari jarraikiz, euskara batuaren xedea nolazpait betetzeko gisan.

Anartean alabaina *Nerekin yaio nun* misteriozko izenburuarekin 2005ean Euskaltzaindiak berak IKER liburu sortaren 17. alea eskaini dioenez geroz Txillardegiri, opari eta omenaldi gisa, ez dut nik orain hemen gaur errepikatzerik, nola nihaur ez nintzen euskara batuaren jaiotze horren lekuko izan, 1964eko Agorrilaren 29an. Ikusiko duzue hor, Jean-Louis Davant euskaltzainak berak 207-216. orrialdeetan kondaturik, nola Pierre Narbaitz kalonjeak, 1959 irian Hazparneko Ikastegian nihaur buruzagi ezarri ondoan giltzaturik, amestu zuen «Euskal Idazkaritza» baten altxatzea. 1962an edo 1963an ezen, Baionako Kordelieren karrikaren 14.ean eraiki zen Piarres Lafitten axolbean, Hegoaldeko eta Ipharraldeko euskaldun euskaltzale zahar ala gazte askoren biltokia.

Nor izan ziren *Baionako lehen biltzarraren partelierrak*, hots, Jean-Louis Davantez gain, J.M. Bilbao Morgakoa, Jesús Solaun Arrakudiagakoa, Telesforo de Monzon Bergarakoa, Eneko Irigaray Urdazubikoa, Roger Idiart Azkaingoa eta Txillardegi Donostiakoa; zer izan ziren aitzinetik lagun askorenganik batasunari buruz gomendatzen ziren eta onhartu behar ziren *erabakiak eta oharra*k, euskal idazkeraz, euskal deklinazioaz, euskal aditz transitiboez eta intransitiboez, bai eta handik laster sekulako garrantzia hartu behar zuen Ipharraldekoen *H* letraren onhartzea.

Euskara batuaren «biryaoitze» hortarik lekora, euskal Herriko Ipharraldean, bai Hegoaldean, bai Ekialdean, bai Mendebaldean eta berdin Diasporan zer izan diren euskaltzale ala euskaltzain askoren bizimoldeak, mintzamoldeak eta idatzmoldeak bezainbat segurik aldatu dituzten haizealdiak, ortzantzak eta ortzadarrak aurki ditzakezue: nihonek ene liburutegiko xoko batean lo zegoen Bizkaiko AEK-ren Idazkaritzak duela aspaldi argitaratu zuen *ELE* deitu aldizkariaren 11-12. zenbakian besteak beste Txillardegiren eta Xabier Kintanaren lekukotasunak.

Dena dela gogorazi behar dizuet aita Villasanteren denboretan 1971an ospatu zuela Euskaltzaindiak ospe handitan *Leizarragaren mendeurrena*, baina horrengatik ez zuela belaunaldi berriak bere «euskara batu», «euskara osotu», «euskara estandartizatu», hots bere «euskara berriaren» edo «berrientzat» Krutwigek nahiko zukeen Kalbindar artzain Beskoitzarraren euskalkia onhartu. Alta bada zenbait hilabete zendu aitzin, Enrike Knörr

Euskaltzaindiaren Iker sailburua, Eskualzaleen Biltzar berpiztu berriak gonbidaturik, etorri zitzaigun, 2007ko apirilaren 28an Arabako *Lazarragaren* paper zahar aurkitu berrien euskara, eta Lapurdiko Joanes *Leizarragarena* konparatzera.

Bego bada une batez bazterrera filologoena auzia, teologia ortodoxoen ala heterodoxoen arteko beste auzi batzuen aipatzeko, zeren eta XX. mendean hasieran, hots, Azkue eta Broussainen mendean eta Hendaia bere desterruan, Miguel Unamuno geureak «Kristautasunaren bataila» *L'agonie du Christianisme* frantses erdaraz idatzi zuelarik, aldarrikatu baitzuen, menturaz, jakintza berri batek, *hizkuntzalaritzak* edo *linguistikak* edo espainolek deitzen duten *filologiak* (euskaltzain emerito honi barkatuko ahal diozue ez jakitea oraino nola erran behar den ingelesez!) *hizkuntzalaritzak* beraz, iratzarriko zuela XXI. mendean, aspaldian loakarturik zeuden «*filosofia*» eta «*teologia*» klasikoak.

Horra beraz zer izan beharra zen ene biziko lehen partean, 1934eko Piarres Lafitten *Aintzina*-tik Azkue, Lhande, Antxuberro, Lacombe, Lafont, Etchepare, Lekuona, Orixe, Villasante, Iratzeder edo Joxe Azurmendiki-lako filosofia eta Teologiarainoko eztabaiden abiadura, nihonek Tolosako Institutu Katolikoan 1973ko abenduaren 7an aurkeztu tesiaraino dirauena.

Uztaritzeko eta Baionako seminarioen ondotik eta bigarren *Aintzina*-ren ardura harturik eta horri esker 1945ean *Petite histoire religieuse du Pays Basque* argitaraturik, Jacques Maritain, Etienne Gilson, Georges Bernanos, Emmanuel Mounier eta beste pentsalari eztabaidatu askoren izenak ez nituen arrotz Erromara bidali gintuztelarik Roger Etchegaray ikaskidearekin bizpahiru urteentzat, ondoko urtean, 1946an. Eta 1947ko uztailaren 13an ene laguna Roger Ezpeletan apeztu zuen Mgr J. Saint-Pierre Antxuberrok eta egun berean nihaur apeztu ninduen Mgr Clément J. Mathieu Hazpandar apezpikuak.

Urte aberatsak izan ziren bi lagunentzat urte haiiek; nahiz hirugarren urtean (1948an) zeiharkatu ziren gu bien ibilbideak: hona nola Roger Etchegaray ene lagunak bere oroitzapenetan kondatzen duen bezala (*J'ai senti battre le coeur du monde*, Fayard, 2007), itzuli zen Erromara eta, aita Bidagor jesuita euskalduna zuelarik irakasle, bere doktoregoa Erroman berean ira-

gan zuen apezpiku eta kardinale mailara heltzeko gisan bere aita Etchegaray Batista «Alhur» zenak hil aitzin agindua zioen bezala. Nihonek aldiz teologiako lizentzia Erromako Gregorianan aita Zapelena Iruritako seme jesuita maitagarriak kudeaturik ardietsi nuen 1948ko uztailearen 14ean, «Magna cum laude» notarekin. Zorigaitzez aldi honetan Baionara itzuli orduko salatu zidaten Erromarako bidea tratatua izan zela neretzat behin eta behin, nehoiz aitortu gabe non ziren oztopoak.

Beharrik bainuen nik ere Baionako apezpikutegian eta seminarioan begia atxikitzen baitzidaten Narbaitz, Larralde eta Sorre apaizek ene irakasle ohiek, hiruzpalau urtez ene harat-hunatak Hazparnetik Mauleraino ereman nindutenak Pariserako bidea hartu izan ahal nuen arte.

Baionan, Donostian eta arreba zenarekin Parisen egituraturik, Tolosan Pierre Eyt errektorearekin eta Karlos Santamariaren *Pax Christi*-ko aholkulari René Costekin aurkezturik 1973ko abendoaren 7an, Klaudio Harluxet zenaren gomendioz Montréal-en egokitu nuen «Fides» argitaldaria baitan *Le droit des peuples à leur identité* titulupean 1979an eta agortu da geroztik, baina menturaz bere jatorrizko itxuran *Le fondement moral des libertés culturelles* edo Kultura Eskubideen oinarri etikoa «Euskaltzainak» liburu sortan Euskaltzainburu berriak Urrutia Jaunak argitaratu gei du Vatikanoko II. Biltzarrak Teologiari eman dion inharrosaldiak hartze baitu beharbada jadanik haren aitzineko Euskaltzainburuarekin Jean Haritschelhar Jaunarekin prestatu, aurkeztu, argitaratu eta agortu zen ene beste tesiarentzat egin den bezala.

Piarres Broussain Salagoityz idatzi nuen liburuaren edizio berria eskutan duzuenaz geroz hor jakinen duzue noiz, non eta nola idatzi nuen liburu hori eta bereziki nola Ameriketatik itzultzean eta Piarres Lafitten idazkari lane-tan hastean ezagutzak egin nituen Jean Hiriart-Urruty eta Goity apezpei eta Jean-Pierre Larramendy, Jean-Louis eta Jeanne Idiart Davant-i esker, Piarres Broussain zenaren bi alabekin eta heien familiarekin egunak eta egunak Hazparneko Artxiboetan eta Lehuntza Naguile selauruko kutxetan, bai eta Manu Sotak Euskal Erakustokian Jean Haritschelhar zuzendariaren gomendio zeuden gutunetan biltzeko eta argitaratzeko paperak eta paperak, azkenean denak digitalizaturik daudenak Euskaltzaindiaren zaintzapean.

Azken hitz bat buratzeko erran behar dut lehen «hitza hitz» baldin bazen are gehiago legezainen paperetan idatzia balin bazen, gaur egun behar bada Piarres Larzabalen «Paper mende»-ren ondotik, «Kopia mende» nagusitu zaigulako ez da beti fidatzeko.

Zuetarik norbaitek iturrietara joan nahi badu testuen «Exegesia» edo «Genesisia» edo «Hermeneutika» egiteko asmotan Gaztelu Berriko bulegoan Baionan aurkituko ditu tesi honetaz bestalde *Azkue eta Broussainen arteko Elkarrizketa* liburua, Iker 4 gotorra eta ere Baionako Erakustokiko aldizkari batzuetan Jean Haritschelhar Jaun zuzendariarekin edo Jon Casenave adiskidearekin argitaratu genituen beste letra asko *Bulletin du Musée Basque*, Fonds G. Lacombe, N°108-109-110-111; 1985 /1986. etabar. Baina baditugu ere orain ikerle xorrotzak testu horien guztien interpretazio kontra-riak egiten dituztenak hala nola Iker 22 hartzen baduzu konturatuko zara Jurgi Kintana Goiriena irakasle gazteak R. *Azkueren Pentsaera eta Obra: Intelektuala nazioa eraikitzen* deitzen duen bere Historia Tesian gogorki kritikatzan dituela Hendaiaiko eta Hondarribiko kongresuez (1901-1902) ezagutzen genituen Villasanteren bertsio «kanonikoa» deitzen duena eta ere Mikel Zalbidek 2003ko «Euskalzaleen Biltzarraren mendeurrenaren» kariara aurkeztu zuen bertsio berria: ikus Jurgi Kintanaren «su giblekoa»!, 455- 483. orr. Gerokoak gero!

Jean Hiriart-Urruty

1927-1990

LARRE OTXOBI, Emile
Euskaltzain osoa / emerittoa

Hazparne herriko izarretarik bat hau ere: distiratsu bezain ixila, izarrak ixilak diren bezala. 1927an sortua, otsailaren 11an. Garai hartako hazpandar seme dohatuen gehienak bezala erraiteko maneran, apez-eskoletan egin zituen abiadurak, bai eta hunek, bururatu ere: Erroman, teologo-soziologo lizentziaturak ardietsiz. Horien segida Baionako diosesa edo elizbarrutian izan zuen, laster teologia erakasle, gero Hazparneko misionest eta predikari, baina, laster, Afrika ere behar zuen jastatu, Seminario Haundiko apezgaien moldatzailegoa ere utzirik, ainitz sailetarat ere arrakastatsu baita orotako on dena. Horra nola dugun 49 urtetan Elizbarrutiko Bikario Nausi Baionan.

Euskararen sailean, etxetik haste, Hazparnen berean, Hazketa Abitueneko mintzaira xotilari joanen zionik ez izanik nehon, hor ginuen bai Jean Hiriart-Urruty idazlea, lehenagoko Hiriart-Urruty Joanosederraenekoaren hari bereko iloba ttipia, *Gure Herria*, *Gazte*, *Etxea*, *Herria* aldizkarietan irakurriko dena, batean idazle eta maiz zuzendari ere.

1976an euskaltzain dugu hazpandarra, Louis Dassance Uztaritzekoaren segidan «Euskara odolean» zuelarik Lafitte jaunak zioen bezala. Gainerat hor ditugu *Herriako* Piarres Lafitte beraren hitzak, diolarik hazketarraren lehen liburuko bilduman, nolakoa duen:

mintzaira xehe, bizi eta errex, garbikeriak eta arradokeriak higuin dituela... herri-herri entzun hizkuntza derabilala doi-doi apaindurik, irakurlea argitu nahiz, eta ez baitezpada hitz arrotzez harritu beharrez.

Segitzen ere du Lafittek bere hitzaurrean, erakutsiz Eliza ere hunkitzen duenetan, oraiko kanbiamenduak hor dauzkala aipagarri, ezin ukatuz mende huntako kanbiamenduak: «*Ainitz giristino haztoratuak, durduzatuak*», baitira kontzilioaren hautu berriak ezin edo nekez konprenituz daudenak, kexu ere orobat zenbait. Horien aitzinean huna zer izan den Jean Hiriart-Urruty apezaren lana: hogeit bat urtez *Herria* astekarian idatzi du 1969tik eta 1990 artean, bere asteko artikulua, arras gutitan huts eginez. Lehen bi urteetan, tokian zen Jean Hiriart-Urruty bera izanez kasetaren zuzendari. Gero aldiz, bera joan zelarik Afrika Burundirat, hango seminarioko erakasle (Bujumbura), beti segitu izan du hasi saila epe labur baten buruan. Hortaz erranen du Lafittek berak, nolakoa izan zen gure apez idazlea: «*Beti zentzuz eta goxoki, gauzak haxean ezarritz, zauriak goxatuz eta erakutsiz, nehoi oldartu gabe*» ari zitzaiea gorago aipatu ditugun giristino kezkatueri gure mendeko egun inarrosietan.

Artikulu argigarri horiek orok gure apezaren heriotzearekin ukanen dute, egunez egun, beren bururapena. Maiatzaren 7koa da azken artikulua 1990 hartan eta, hain zuzen, bere betiko gazteari zen mintzo Euskaldun Gazteriaren arduradun izanik bera luzaz eta hau zuen bere azken artikulua Bernat Etchepareren hitzak hartuz «*Jalgi hadi plazara*» eta bere azken bi lerroak zituen:

Mugi, ez lotsa! Elgarretaratzeak emaiten dik indar.

Azkenaren azkena berriz, bulego gainean zuen zendu delarik, ondoko astekoa... paper xuri-xuria...

Horiek oro dira, hogeit urtetako artikulua sei liburutan bildurik daudenak, *Jauna dut argi* (I eta II), *Fedea gidari*, *Artzain solas*, *Izar alde*, *Aitaren etxerat*, azken hau Jean eta André bi anaiei lanttoz osaturik, beraz familia bereko gai eta jakizkoak hauk ere.

Bera mintzo

Ezagutua da lehenagoko jaun ertoraren eta herriko xantrearena: ez ote zuen lehenak igande batez bazkariz gomitatu xantrea etxeko arnoarekin hastean, hau arinttoa, eta Bordelekoarekin ondarrean! Bainan bigarrenarentzat ele guti gure gizonak, aldiz lehena goretsia zuelarik gain-gaimetik.

Eta beste huntaz, ez duzu deus erraiteko? erretorak. Aldiz besteak: «*Hau bera mintzo da Jauna!*» Hori bera erranen du, segurki, liburu hau irakurriko dituenak ere... bat aurkitzen ahal badu bederen orain hogeï urte bezalatsu agertu ziren lan horietaz.

Hain zuzen, gure gaia hola dugun huntan, nahiago eta hobe ginuzke berak mintza dituen utzi gure adiskide zenaren obrak. Bat bederen hautatu dugu egungotz, ahoko gustuarentzat, asteroko artikulu horietan. Latza izan zen gaia, egia erran, 1980ko udaberri hartan, noiz-eta gure bi gazte xintxikatu baitzituen Baionako ospitale aitzinean, abertzale urrats ilunetan norbaiten beribilaren pean apailatzen ari zuten bonbak. Berak dio apirilaren 4eko artikulu huntan Jean Hiriart-Urruty apezak nola behar izan zuen gazte horietaz mintzatu. Ez du denen gustua eginen bere hitzetan, orotako moralista batzuek, elizako edo ez, botizkeriaren kondenamendu hotza nahita, bi aldeetako enpresetua eta helduen erantzukizuna ere hor dela erakutsiz gure gazteriaren arduradunak, dela gazte, buraso eta herria bera hain maite zituen apezak. Baina orotan, betiko neurria eta bihotza. Huna aste hartako gogoetak:

Gure horiek 3-IV-1980

Aste huntako ene hitzñoa, Bazkoko besta ederraz egiteko xedea nuen. Baina huna nun, joan den asteazken aratsaldean, Baionako ospitalean zartatu den bonbak Euskal-Herri guzia inarrosi duen, lano beltz batez bezala bazterrak estaltzen zituela.

Gertakari horren ondotik, ixilik egoitea litake enetzat errexena. Hoberena ere ba, erranen dautate zonbaitek. Eta bizkitartean, iduritzen zait mintzatu behar dutala, labur bada labur.

Bainan nori mintza? Orok dakiten moldean hil diren bi gazteak go-goan, heien laguneri nahi niokete erran: «Gu bezalako ainitzek, atsegin handi dugu ikusten ditugularik gazte batzu, beren herriari errotik atxikiak, beren indar guziak egiten herria bizi dadin, eta bizi bere baitan dauzkan ontasun guziekin. Hortan, osoki zuekin gaude. Baina ainitz bagira, zuek

hartu duzuen gogorkeriaren bidea onar ez dezakegunak. Euskal-Herriak bortizkeria ainitz jasaiten duela, egia duzue; baina bortizkeria horieri armekin ihardokitzea, bazterrak fundituz, jendeen artean beldurra sararaziz, bai eta zombaiten bizia irriskutan ezarriz, ez zaiku iduritzen molde ona dela. Bestalde, arma guzietan itsuena, ez ote da bomba zuk manatu ez diozun lana eginen baitautzu berdin, behar ez den tokian eta tenorean, zorigaitzez askotan gertatu den bezala».

Holako zerbañ nahi niokete erran, bihotz barne-barnetik, aipatu ditudan gazteri. Baina ez naute entzuten, eta arras ontsa konprenitzen ditut: berriegia dute zauria; heientzat, ene solasen onartzea, galdu dituzten bi lagunen ukatzea litake.

Itzuliko naiz beraz ene adimekoeri buruz. Egun hauetan, aditu ditut Euskaldun zahar batzu, euskal-politikatik arras bazter daudenak. Segur naiz, beste nunit, hemendik urrun, gertatu izan balitz Baionan gertatu dena, erranen zutela: «Gaixtaginak!». Baina bi mutikoak nor ziren jakin orduko, kexu eta hasarrearen orde, pena eta bihozmina zaiote sortu ziotela: «Gaixoak!».

Asteazkeneko gau latz hartan, eta ondokoetan ere, hogoi urteko seme edo alaba bat duten aita-ama asko egon dira xifrituak: «Gure hura ez ageri. Nun ote dago? Zer ari da? Norekin dabila». Batek baino gehiagok gogoan erabili duke: «Gure etxean ere, guk uste gabe, beste batzuetan gertatu dena gertatzen ahal.

Nundik has gitañke gu, gazte horien jujatzen? Gureak ditugu, etxeok ditugu. Aita edo ama batek bere haurra kondena ote dezake? Gazte derabiltzaten urratsekin ez bagira akort, bereri erranen diotegu, ahal badugu, ahal bezain suharki, gure ikusteko moldea; eta gero, askotan ixilik sofritzea ukanen dugu.

Bestalde, behar ginuke ere naski guhauk egin dugunari edo ez dugunari behatu: guk, adinetakoek nolako mundua preparatu diotegu gazteri? Guk Euskaldunek, zer egin dugu Euskal-Herria bizi eta azkar begiratzeo? Gure haur zombaiten errabia, ez ote du gure ezazolkeriak sort-arazi?

Eta gero, halako edo hulako bidea makurra edo lanjerosa dela erraitea, errex da. Guhauk zer bide erakusten eta hartzen dugu, gure herriaren alde, bereziki sail batean edo bestean kargu zerbañ dugunek?

Familietan, badira heriotze batzu, etxekoen batasuna finkatzen dutenak, aintzinean samurtuak zirenen artean ere; badira beste batzu, haurri-deen arteko berexgo eta herrak sekulan baino saminkiago agertzen dituztenak. Bi herritar gazteren galtzeak batetara balitza, herria doi bat maite dutenak bederen!

Aste Sainduak otoitz egitera deitzen ditu girixtinoak. Nola ez sar-araz gure otoitz-xedetan gure bi haurride gazteak, heien etxekoak, Euskal-Herriko gazteria guzia? Bazkori buruz, girixtinoek behar dute, Jesusen ondotik, bizi berri bati lotu. Badugu nun berma.

Gure herria iluntzen duten lano beltz guzienartetik, Bazko bestak pitz dezala bazterretan argi eta esperantza!

Denak ezin erran epe laburrez, alta balaitekeelarik luzatzekoa, ala eguneroko euskara horren distiraz, eta erran-molde alai eta omoretsuez, aski laitezke artikuluen tituluak berak ikertzea, berek emaiten diguten irakur-gosearekin. Huna, lehen liburuan berean dauzkagun batzu: Axalaz axola, Saindu gorriak, ametsetako eliza, Hiltzalea hil? Aita-amen katixima, Lurra apalegi zerua goregi, kameluaren konkorra, Elizan galtzadunak eta oso-oso herritar gostuz apailatuak aurkitzen ditugun jan-edariak. Ez, ez ditugu egundaino krabata-ttatarretan ezagutu Abituenekeo hazketarrak, eta hala-halakoak agertzen zaizkigu beren egintzetan ere guk egungo gaia dugun «Jeanot» huntarik haste, izen horrendako ere ez baitzuen egundaino bururik berotu euskal giroko familia hortako nehork.

Eta etxekoak berak hoin ixil daudenaz geroz, uste dut berek hertsatzen gaituztela, nahi ala ez, gu edo beste norbait, horien erakustera denaden. Lehenik harrobi batetara bezala ikusi ditugu gure herrietako ainitz apez, erretor edo bikari, gure apez adiskide hunen ganat jotzen. Nork ez daki heldu zen igandeko Ebanjelioaren hitza hartzen zuela maiz bere artikulua-
ren koplaboruko, zerbait estakuruz edo agerian! Errextasunez, eta herriaren probetxutan, beren emankizuna iturri hortan aberastua, Jean Hiriart-Urrutyren artikulua hartzen zuten, zenbaitek hitzez hitz, beren igandeko predikuarentzat.

Erranen didate bestalde nork edo nork, eta galdea eginen, zer zuen ikus-tekorik apez euskaldun batek Euskaltzaindiarekin horien guzienartetik.

Lehenik, orok dakitena da apezek herriarekin eta euskararekin beti izan duten lekua. Eta Euskaltzaindiarekin nondik ez, haste-hastetik eta gero. Haatik mundua aldatu da 90 urtez, hortan ere, eta Jean Hiriart-Urruty lagunak hori jakin du, nehork jakitekotz. Nola ez da Euskal Herri huntan goratu, aberastu eta hobetu gure herriko gizon eta emazte argituen kopurua? Eta horren ikusteko, aitzinean ginuen Jean Hiriart-Urruty. Ez dugu hemen gutartekoen salatzerik baina erran behar da nehork baino hobeki ikusi duela, bere denborakotz Jean Hiriart-Urruty batek, utzi behar geniela guk apezek jakintsun erakasle, idazle eta beste gizon emazteeri lehen apezek neurri on batean izan duten lekua, xehetasun gehiago hemen ez emaiteko. Horiek nola, eta huntan bururatuz ene solasa, Jean Hiriart-Urrutyk zintzoki bete du bere euskaldun lekua Baionako elizaren buruan, Pierre Molères apezpikua-ren laguntzan. Bere bigarren honen laguntzaz, berak euskara ikasi ondoan Lazkaon eta beste, eta eguneroko eskukaldiak bestalde, hastetik eta beti errespetatu du landestar gotzaiak euskara eta euskal kultura, bai-eta, nihaur naiz lekuko, Donibane Garaziko katekista multxo frantsestu baten aitzinean ere, erranez hitzez hitz, eta han nintzan, berriz ere diot:

Zuek, hemen, Garazin, Euskal-Herriko bihotz moldatzailleak, zor dio-zue zuen herriari, zuen kulturaz katekistek jabetzea, eta bietan, zuen haurren geroa delakotz zuen eskutan.

Badakit lan zailari lotu zela hor gure Garazin ere zenbaitekin, baina ez zen lotsatu, han edo hemen berak (ez Garazin haatik) zerbait entzun izana gatik ere.

Ez da beraz harritzeko, hemengo hitz hauekin bururatu baitzuen, euskaraz Molères jaun apezpikuak Jean Hiriart-Urruty bere bikari nausiari ehortz-egunean Baionako Eliza Nausian egin zion predikua:

Euskaldun gizon eta apez

Bai, beti ximple eta barna ari zen.

Haren adixkide bati herenegun galdatu diotalarik, zein ziren gehienik erabiltzen zituen gaiak, erran daut: denak hunkitu ditu, girixtino bertute guziak. Eliza berri. Eliza gaurko munduarentzat.

Hori zuten bai jendek pentsatzen! Zenbaitek erran dukete neurriari sobera atxikia zela. Zuhurtziaz eta neurritz betea zen. Gizonaren adimenduari eta girixtino zentzuari mintzo. Herria erespetatuz.

Herria zuen maite, populuarekin zen goxatzen, Jesusen Eliza zuen maite.

Haren idatzia etzen ozpintsu, ez eta eztitu, baina gure patarretako arno arin eta goxoa zariola.

Euskaltzaindiak hori ikusia zuen, eta bere kideko hartuz, eskualde hunkako idazle hoberenetarik bat sariztatua.

Eztabada gogorrenetan, kenka txar nahasienetan, beti zentzuz ari zen. Euskal kulturaren, euskararen, eta kultura horren Ebanjelioz argitzearen alde. Baina zuzen den bezala, etzituen nahasten bere apez lana eta politika saila, soziologian eta teologian jakintzun zenak.

Etzuen nahi Elizaz balia zitezen, Elizarenak ez diren helburuetako: Jainko-Semearen Ebanjelioa zuen zabaldu nahi. Beste frangok baino lehen, ikusten zuen zertarat daramaten ekintza eta solasek. Maizenik arrakasta guti duen dohaina, mende hunek nahiago baititu eztabadak eta izar faltsu batuen dir-dirak.

Etzen haren baitan gehiegikeriarik. Maite zuen gauzen xeheki esplikatzea, maite elgarriketatzea zuzenaren eta bakearen fagoretan.

Zinez gizona zen.

Hazparneko euskara

XVIII. mendeko testu argitaratugabe baten arabera

PADILLA MOYANO, Manuel
Euskal Herriko Unibertsitatea
IKER - UMR5478

Arrastiri on hazpandar eta kanpoko guztiei. Arrastiri on auzapez jauna, Euskaltzainburua eta euskaltzain jaun-andreok. Erran dezadan, lehen eta berriz, zuen artean izaitea eta hemen mintzatzea ohore berezia dela enetako. Eskerrak bihurtu nahi nizkieke Euskaltzaindiaren sortzearen urteurreneko sartzen den ekitaldi honen antolatzaileei bertan parte hartzeko aukera eskaintzeagatik, eta modu berezian Beñat Oyharçabali.

1. Izkribuaren aurkezpena

Joan den urtean Baionan, Euskal Ikasketak egiten nituelarik, Hazparne-ekin lotura zuzena zukeen eskuizkribu argitaratugabe baten berri izan nuen, zeinez aitzineko urte batean Annie Lissarrek master lan batean lehen-biziko transkripzio lan bat egina baitzuen. Irakasleekin mintzatu ondoan, hartaz ikerketa berezia eta edizio kritiko bat egin zitekeela pentsatu nuen, eta horretarako lehen urratsak abiatu.

Alderdi fisikotik begiratuaz, izkirioa kaier batean dago, 205 orrialdetan hedatua. Ez da, beraz, testu laburto eta ezdeus bat: bere 26.800 hitzekin lehen mailako lekukotasuna da, XVIII. mendeko nafar-lapurteraren corpusa emendatzen duena. Eskuz izkribatua da, eta zenbait pasartetan ilunago gertatzen bada ere, letrak ez du konprenitzeko arazo handirik emaiten.

Bi hitz idazkiaren **transmisioaz**. Badakigu Maurice Harriet izkirioaren lehen jabe izan zela. Hil ondoan († 1904) Uztaritzeko apezgaitegira iragan

zen haren euskal bibliotekaren parterik handiena. Zenbait urteren buruan Etcheverry izeneko apez batek atxiki zuen Uztaritzeko bere gelako armairu batean. Denborarekin Etcheverryk Lafitteri uzteko proposatu zion apezgaitegiko buru zen Matthieu-ri (hazpandarra sortzez, 1931ean apezpiku izanen zena). P. Lafittek Aita Andiazabal egin zuen bere ondasun horren begirale. Duela zenbait urte, azkenean, Aita Andiazabalek eskuizkribu batzuren begiztatzeko utzi zizkion Charrittoni, eta honek IKER-eko ikertzaileei ere erakutsi, eta fotokopiak egitera utzi.

Ibilbide luzeko horretan, alta, era isilean bizi izan da testua. Guk daki-gula, Harrietek bakarrik erabili eta aipatu zuen, bere hiztegian izkiriotik ilki zenbait adibide sartuz, *Vie de Jésus manuscrite* deiturapean. OEH-en ere haren aipamena agertzen da (Harrieten hiztegiaren bidez, ikus eskuizkribuan 45. orrialdean agertzen den *uhunbe* hitzaren sarrera).

Anonimoa da lana. Ez dakigu deus egileaz, nahiz apez bat zela aise suposa dezakegun. Lehen orrian **edukia** azaltzen zaigu, izenburu gisara: *Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera*. Jondoni Johanesen Ebanjelioaren ordena berean azalduak dira parabolak eta ere gai nagusiak. Zenbait parabola luzaz dira aipatuak, hala nola ogi bihiarena edo haur prodigoarena. Ama Birjinari leku handia eskaintzen zaio, testuaren hastapenean (1-40), bai eta Maria Magdalenari ere, penitent bezala (55-64). Zenbait pasarte garaiko gizarteaz mintzo zaizkigu, zeharka bada ere:

Egungo eguneco nescacha dohacabec, Elizaz baino plaza publicuez artha guehiago dutenec [...] imitatzen die Andre Magdalena bere bekhatu eta desordretan, baina ez bere conbersio edo itzulmenu admiragarrian, eta orainic are gutiago bere penitencia famatuian. (55-56)

Formaren aldetik, testua solasaldi baten itxurapean egituratzen da, Kadet izeneko apez eta Bettiri haurra elekide izanik. Urrun gara, beraz, debozio liburu zaharretarik, bai eta katixima baten formatik, zeren Aita Kadet eta Bettiri galto-arrapostu eskema mekaniko batera plegatu gabe, malgutasun eta libertate handirekin mintatzen baitira. Gure testua, beraz, aiseago koka daiteke XVIII. mendean indartsu zegoen genero didaktikoan. Gogora bedi garai hartan oinarrizko eskolatzea –Belapeyrek aipatu *ororen eskolak*–

Elizaren begipean zegoela, Iraultza artio bederen, eta euskaraz egiten zela (Oyharçabal 2001). Ekar dezadan hona solasaldiaren bizitasuna ongi islatzen duen pasarte bat (8-9):

Cadet: *Orai goazin aitzina, Bettiriño, niri deusic behin galde eguin gabe. Artharequin entzuten nuyalaric.*

Bettiriño: *Jauna, barkha z adazut, bainan neure ongui ikhasteco garxuarequin, ez nauque orai berian zuri galde bat eguin gabe: noiz conzebitu zuien bi garren Eva hunec Hirurtasuneco bi garren presuna hura?*

Cadet: *Izpiritu herrebesac emaiten dauc Bettiriño, ene toleatzeco hatz borthiz hori; bainan ez dic irriric eguinen ni samurraraziric. Virjina guzien lore eta elhorri gabeco arrosa charmant hunec –erran nahi diat Ama Virjinac– erran zangon bezen laster bere enbachadore zerutarrari: Huna Jau-naren zerbitzaria; Ecce ancilla. Zeinac baitzen aurora, edo argui urratze ayros hunen onhexmenduaren marca clarua, istant berian jautxi zuian izpiritu lurreco pharaizu huntara –erran nahi diat Virjina christalenen sabel lastanera– eta hartu zian sabel elhurra baino miliunetan churiago zen eta choilqui eguiazo Jainco batentzat gai eta digno zen huntan odo¹ chorta bat. Eta hortaric formatu zitian gorphutz eta arima bat bertze haurrenac bezala, eta guero Hirurtasun Sainduco bi garren presuna jauxi zuian, eta eguiazo guizon eguina guelditu behin bethicotz. Orai contez hiz Bettiriño?*

Bettiriño: *Jauna huntaz contez niz, bainan samur ez bazinite, bertze galde labur bat banuque.*

Cadet: *Phenxatzen diat, Bettiriño, zer galde eguin nahi duian.*

Bettiriño: *Astia zira beraz jauna, zu; galde eguin nahi nautzun eya aita eta semia bera ere etzirenez trailatu ama virjinaren sabelian.*

Cadet: *Hauche duc galde extraordinariua eguin dautayana undarrian, Bettiriño. Uste duca galde suerte guzien arraphostuac eman ere badixa-queyala?*

Bettiriño: *Jauna, ez naiz anhez penetan jaquintasunex eta arguiez, bainan bai anhezetan borondatiax. Guzia zure nahian datza. Eta huntaz contentatuco naiz behin, bainan hunen arraphostuia behar dut.*

¹ Horrela izkribuan.

Erran dezakegu, beraz, idazkiaren **garrantzia** bikoitza dela: batetik, Hazparneko euskararen berri ematen digun lehen testua delakoz, nafar-lapurteraren corpora emendatzen duena; bestetik, euskarazko genero didaktikoaren lekukotasun franko interesgarria delakoz.

2. Izkribuaren kokatze historiko eta geografikoa

Lot gakizkion orai izkirioaren kokatzeari. Zeregin honetan bi irizpide mota desberdin balia dakizkiguke: hizkuntzaz kanpokoak eta barnekoak.

2.1. Datazio irizpideak

2.1.1. Hizkuntzaz landakoak: **ur markak**. Euskarri fisikoaren datatzeko, ur marken ikertzeak franko lagunt gaitzake. Kontu horietan aditua den Koro Segurola andreari eskatu zitzaion paperaren analisisa,² datu zehatzak eman dizkiguna. Estudio honen emaitzek munta handiko bi datu eskaini digute. Lehenik, XVIII. mendeko papergintzan ezaguna den deitura bat: Ballande familia-rena, Gavaudun eskualdekoa. Bigarrenik, papera 1742 baino lehen datekeela egina; beti ere argi utziz kaiera 1742tik geroztik ere izan zitekeela erabilia. Nolanahi ere den, paperaren ekoizte datak XVIII. mende erdira garamatzake.

2.1.2. Hizkuntzaren barnekoak. **Grafia** kontuak datatze zereginetan lagungarri suertatzen bazaizkigu ere, geroko ikertze baterako utziko dira. Bada gure idazkian, halere, beste elementu bat arreta pizten duena: **Larramendiren hiztegiko hitzak**. Ezaguna denez, Larramendi zedarri ezin utzizkoa dugu XVIII. mendean. Bere proiektua euskarari duintasuna itzultzeko Errenazimendutik zetorren eskemari darraikio: 1) apologia, 2) gramatika eta 3) hiztegia. Kontrako usteak hedaturik iraun duen arren, Larramendiren egitasmoaren eragina Iparraldera ere iritsi zen.³ Hazparneko *Vie de Jesus* honetan *Diccionario Trilingüe*-ko hitzak hatzeman ditugu, erran nahi baita Larramendi

² Annie Lissar-i zor diogu ikerketaren urrats hau.

³ Gogora bedi Eguiateguy zuberotarraren lana, *Filosofo húsaldünaren ekheia* (1785), Larramendiren hitzez josia.

baino lehen lekukotu gabe zeuden hitzak. Bihoaz hiru etsenplu: *abrildu* «imolar, matar en sacrificio alguna res»; *gaindadi* «mysterio»⁴ eta *irasenda* «contraveneno, antídoto». Horren arabera, testuak 1745 ondokoa behar luke izan.

2.2. Kokatze geografikorako irizpideak

2.2.1. **Erreferentzia zuzenak** Hazparneko herriari. Izan ere, Hazparne da izkirio osoan zehar aipatzen den leku bakarra, Bibliako toponimoez apart. Aipamenak ez dio zalantzari lekurik uzten: *Jendone Joanne Baptista, Hasparneco gure patroin loriosa*. Baliteke idazlea Hazparnetik kanpoko izatea, baina bederen jakin badakigu testua Hazparnen ziharduen eliz gizon batek izan zela izkribatua, bertako jendeari balia zekion.

2.2.2. **Hizkeraren ezaugarriak**. Aztertu dugunaren arabera, idazkiak islatzen duen hizkera bat dator Hazparnekoarekin. Uler bedi: testuaren ezaugarri dialektalak XVIII. mendean kokaturik, koherente dira Hazparneko egungo hizkeraraino heltzeko gertatu diratekeen zenbait aldaketekin, zeren euskalkiak definitzen dituzten isoglosak ez baitira mutaezinak mendeetan zehar, kanbiakorrak baizik.

3. Hizkeraren oinarrizko deskribatzea

Atal honetan ez dugu hizkera osoki deskribatuko, interes duten zenbait ezaugarri baizik, bereziki XVIII. mendetik gure egunetaraino aldatu direnak. Jarraik gakizkion Irantzu Epelderen tesiari (2003 : 323):

Bonaparteren arabera bost herrik osatzen dute berak «Lekorneko hizkera» izendatu zuenaren lur eremua: Hazparnek, Lekornek, Makeak, Luhusok eta Lekuinek. Hori hala da bere laugarren sailkapena aintzat hartzen badugu, baina horren aurreko sailkapenean, hirugarrenean, seigarren bat ere sartu zuen hizkera horren barruan: Aiherra.

⁴ Gure idazki alde batera utzirik, eta, hitz hau luzaz egon zen erabili gabe Larramendik proposatu zuenetik. Corpus Arakatzaillearen emaitzen arabera, soilik Manuel Antonio Antia gipuzkoarrak († 1894) baliatu du (*San Frantzisko Asiskoaren bizitza* lanean, 1901ean argitaratua).

3.1. Fonologia

Gure testuak islatzen dituen ezaugarri fonologikoak, Hazparneko egungo hizkerarenekin alderatuak (Epelde 2003 : 323-326):

1. *ea* > *ia*. *Semia* (32), *zenian* (32), *aitzinian* (33), *atheratzia* (33); baina *Semeac* (74), *aitzinean* (110). Erran daiteke erregela hasia zela XVIII. mende erdirako, eta ondoren indartuz joan dela.
2. *oa* > *ua*. *Jaincuaren* (78), *ahua*, (79), *itxasua* (81). Erregela erregularzki betetzen da, *joan* aditzaren formen salbuespen bakarrarekin.
3. *ua* > *uia*. *Orduian* (201), *urguluia* (7), *zuian* (201), *templuian* (204); baina *orduan* (24), *urgulua* (22), *templuan* (47). Egungo Hazparnen *ua* > *üa* gertatzen da.⁵
4. *ue* > *uie*. *Duien* (70), *zituien* (80), *escuietan* (106); baina *duenian* (70), *zituen* (48), *escuez* (50). Egun, Hazparneko eskuaraz *zuen* adizkiak *ziin* forma eman du. Honako bilakaera proposa genezake: *zuen* > *zuien*, *zuin* > *ziin* > *ziin*.⁶ Gure testuan posible dira *duen* / *duien* edo *zituen* / *zituien* bezalako pareak. Aldiz, *zuien* beti.
5. *ie* > *ii* gertatzen omen da Hazparnen zenbait adizkitan. Testuan ez dago bilakabide horren aztarnarik.
6. *o* > *u* / __ *sudurkari* erregela indartsu omen dago egungo Hazparnen. Testuan: *hunec* (17), *hunen* (18), *huntan* (22), *undar* (24); baina *guiizon* (131), *ongui* (140), *zonbait* (151). Ozen aitzin ere gertatzen ahal da: *hula*, *hulache*.
7. *ai* > *ei* & *i*. Testuan *ai* diptongoak ez du aldaketarik jaso: *baino* (24), *baizic* (26), *Jainco* (28), *saindu* (46). Monoptongazio bat izatekotan, *izan* aditzarena: *hiz*, *niz*. Halere *naiz*.

⁵ <u> grafiak /u/ palataldu bat noraino islatzen duen ebatzea ez da hain simple. Proposatzen dudun bilakabidea: *ua* > *uia* > *üia* > *üa*. Nolanahi ere den, argi dago testua jatorrizko hiatoaren eta egungo formaren arteko urratsaren isla dela.

⁶ E. Bourciez-en datuen arabera (Videgain & Aurrekoetxea, 2004), Hazparnen XIX. mende bukaeran *zuen* / *zien* posible ziratekeen.

8. Hasperena. Bizi-bizirik zirauen testuaren garaian, bai eta ozen ondoan ere: *senhar* (31), *janhari* (41), *onhesten* (42), *ilhunbe* (187), *elhorri* (8), *zilho* (35), *garhaitu* (26), *orhoizten* (30), *urhaxa* (46).
9. Herskari hasperendunak. *Pharaizu* (7), *gorphutz* (9), *aphezac* (14), *ethor* (15), *othalaco* (15), *batheyatua* (20), *ikharatu* (24), *ikhusten* (27), *lekhuco* (30). Hots aspiratuek, beraz, indartsu zirauten XVIII. mendeko Hazparden; badakigu historikoki gibelerat egin dutela, eremua ttipituz. Ikus Michelena 1977).

3.2. Morfologia

3.2.1. Izen morfologia

1. Datibo plurala. Polimorfismo nabaria dugu testuan, *-ei* (12 agerraldi), *-erri* (33 agerraldi) nahiz *-er* (6) akabantzak txandakatzen baitira. Egungo Hazparden ekialdetik hedatu datekeen *-er* gailendu omen da.
2. Genitiboaren adiera destinatiboa, oso aldi bakanetan: *Jauna, gure hobereña da aitzina joaitia gure khondaira sainduian, mamu gaitxex-garrienen hoc bere guisa utziric* (143); *istantian hequientzat eta mundu guziarent* (173).
3. Soziatiboan *-(are)quin* baizik ez dugu. Ez dago *-kila(n)* bezalakorik testu osoan.
4. Erakusle pluraletan *hok* eta *hek* ditugu testuan, egun bezala.
5. Pertsona izenordain enfatikoetan *nihaur* sailekoak baizik ez ditugu ikusten. Arrastorik ez, beraz, *neroni* bezalako formen.

3.2.2. Aditz morfologia

1. *-tu* partizipio marka aspektua adierazteko *izan* edo *egon* bezalako aditzetan: *izatu* (6, 29), *egotu* (32).
2. *-(tu)ren* erako futuroak. *-N* eta *-l* akabatza duten aditzei, espero bezala, *-en* genitiboazko morfema eransten zaie; *-tu* *-i* partizipioek bai

- ko, bai -ren morfemak onartzen dituzte: *deithuco* (49), *ikhusico* (34) nahiz *deithuren* (2), *ikhusiren* (67). Hauez gain *izaren* (73), *ukharen* (100) eta *joaren* (64) bezalakoak ere badira.
3. *Ukhan*. Egun Hazparne aldean aditz perifrasietan erabiltzen bada, *izan*-en lekuan (*egin ukhan dut*), gure testuan *ukhan* aditz nagusi gisa baizik ez da azaltzen. *Ukhan*-en hedakuntza, beraz, berria da.
 4. Nor-nori adizkietan -*au*- da erro nagusia, ez bakarra: *zaut* (95), *zauc* (165), *zautac* (1) baina *zaiizquit-zu* (76), *zayon* (188). Iduri luke *ai* gertatzen dela objektu plurala delarik edo 3. pertsonako datiboari eransten zaiola, baina ez beti: *zacoc* (195).
 5. **eradun* ez da aukera bakarra forma triperpsonaletan, zeren datibo 3. pertsonakoa denean posible baitira *diot*, *diotet*, *nion*, *zion* bezalako adizkiak, Hazparneko hizkera modernotik desagertuak.
 6. Polimorfismo nabarmena aditz laguntzaileen joskeran: *comeni zitzaion* (65) / *abiatu zangoyan* (121); *erran baitzion* (138) / *erran zangoyan* (19).
 7. -*ke*-dun adizkiak *realis* moduetan: *Bichta hedatzen baitzen hasteric gabe finic ezduqueyen mugarri-taraino* (156); *Ez duquetela arrazoin asquiric bere erori-cuetan Debruaren accusatzeco* (129).
 8. **in* aditza. *Jauna, erakhux ezaguzu edo iguzu* (109); *Aita, gure onthasunac phartituric indazu eni neure phartia* (118).
 9. **edun*-en gaineko subjunktibo zaharra. *Dugun ikhus eya ni ala zuiec trompatzen othe guiren* (142).
 10. **iron*-en adizkiak. Zeren guizon itxu eta guezur khoyec ez *baitiote correi, eta gutiago arranya, Izpiritu Sainduiaz eguin, erran, eta arranyatuiac diren gauza sacratu hoc* (62).

3.4. Sintaxia

1. Perpausen hedadura nabaria. Anitzetan puntuazio kaotikoak franko zailtzen du testuaren endelgatzea.

2. *-a* galdera marka bere-berekoa du testuak. Gaur egun Uztaritze aldean ez da baliatzen, Itsasutik ekialdera arrunta delarik.
3. Erlatiboa eskuinean ager daiteke, batzutan distantzia handiz: *christau bere beharra eta eritasun tristia ezaguturic, humilqui legue berrico putzu edo piscina puyant huntara bere osagarriaren onduan yinen direnac* (144). Usantza zaharra da hau, dudarik gabe (ikus De Rijk, 1979).
4. «Artikulu zehazturik gabeko superlatiboa» deit genezakeen egitura bixi bat arrunt agertzen zaigu: *berri ondicuezen hau* (14), *ama lastanen hau* (17), *izpiritu gaitzex garrien hau* (26). Iduri luke superlatiboaren gainean eraikia dela.
5. *-ra + izan* mugimenduzko erranahian: *Capharnaura zenian* (114), *etche-ra denian* (116).

4. Azken hitza

Aurkeztu dugun izkribuaren ezaugarriak kontuan hartuz, iduritzen zaigu interes bizikoa dela:

- Hazparne aldeko euskararen lekukotasun zaharrena litekeelakoz.
- Nafar-lapurteraren corpora emendatzen duelakoz.
- Euskarazko irakaskintzari lotu generoan koka daitekeelakoz.
- Haren hizkuntza baliabideek (eratorpena, mailegutza, aditza...) ikerketa saio bat merezi luketelakoz.
- Larramendiren eragin zuzena erakusten duelakoz.

Honengatik guztiagaik uste dugu Maurice Harrietek aipatu zuen *Vie de Jesus* (nahiago bada *Cadet eta Bettiri*) izeneko idazki anonimo honek ikertze sakonago bat merezi lukeela, zeinaren ondorioz edizio kritiko bat sortuko bailitzateke.

Aipamenak

DE RIJK, R. 1979. «Erlatiboak idazle zaharrengan». *Euskera*, XXV.

EPELDE, I. 2003. *Larresoroko euskara*. Doktorego tesi argitaragabea. Vitoria-Gasteiz: EHU.

LAKARRA, J.A. «Larramendiren hiztegitzaren inguruan». *ASJU* XIX-1, 9-50.

LARRAMENDI, M. 1745. *Diccionario Trilingüe del Castellano, Bascuence y Latín*. Donostia: Bartholomé Riesgo y Montero. Berrarg. faksim. Donostia : Txertoa, 1984.

MICHELENA, L. 1977. *Fonética Histórica Vasca*. 2. arg. Donostia: ASJU-ren gehigarriak 4.

OYHARÇABAL, B. 1999. «Euskarazko irakaskintzaren historia ororen eskolen il-dotik, Iraultzaren frantses garaiko eskola liburuxka bat». *Lapurdum*, IV, J. Haritschelharren omenez, 81-105.

——— 2001. «Zenbait gogoeta euskarak letra hizkuntza gisa izan duen bilakae-raz (XVII-XVIII. mendeak)». *Litterae Vasconicae*, 8, 9-46.

SARASOLA, I. 1986. «Larramendiren eraginaz eta». *ASJU* XX-1, 203-215.

VIDEGAIN, X. 2005. «Présentation du recueil Bourciez». *Lapurdum*, X, 315-324.

VIDEGAIN, X. & AURREKOETXEA, G. 2004. *Bourciez-en «Recueil des idiomes de la région Gasconne» bildumako euskal testuak*. On line: http://artxiker.ccsd.cnrs.fr/docs/00/08/05/48/PDF/Haur_prodigioa_testuak.pdf

Hazparneko euskaraz bi hitz¹

DUGUINE, Maia
(UPV/EHU & Université de Nantes)
maia.duguine@ehu.es

Idazki honetan, Hazparneko euskara ukitzen duten zenbait gai aipatuko ditut. Helburua arrunt xumea dut: interesgarriak iruditzen zaizkidan Hazparneko mintzoaren alderdi batzuk aurkeztu nahi ditut, gaur egun hizkuntzalaritzan egiten den lanarekin perspektiban jarritz.

Lehenik, Hazparneko euskararen soziologiaz eta horren inguruan ikus daitekeen ideologiaz mintzatuko naiz, laburki. Ondotik, tokiko mintzoa bera nolakoa den ulertzeko pista batzuk irekiko ditut. Dialektologiaren ikuspegitik nola definitzen den ikusi ondotik, ezaugarri batzuk aurkeztuko ditut, gaur egun ezaugarri horietaz dakiguna laburki azalduz. Amaitzeko, geroari begira, irekiak diren aukera batzuk aurkeztuko ditut.

I. Hazparneko euskaldunak eta Hazparneko euskara

Hazparneko euskaldunetz eta bertako euskalkiaz mintzatu aitzin, hizkuntzaren egoera soziolinguistikoz zenbait hitz erran behar dira. Ongi jakina

¹ *Euskaltzaindia* eskertu nahi nuke, bai eta Aurelia Arkotxa eta Beñat Oyharçabal ere, erakundearen 90. hamarkadaren kariatara Hazparnen hitzaldi bat ematera gonbidaturik, eta artikulu gisa *Euskera* agerkarian argitaratzeko posibilitatea emanik. Eskerrak ere Jon Artzari, Aritz Irurtzuni, bai eta Eusko Jaurlaritzak Hizkuntzalaritza Teorikorako Taldeari (HiTT) emandako GIC07/144-IT-210-07 dirulaguntzari, MCINen FFI2008-04789/FILO proiektuari eta ANR-eko TSABL proiektuari (ANR-07-CORP-033) ere.

den bezala, azken hamarkadetan euskararen ezagutzak eta erabilerak behe-rakada izugarria jasan dute ipar Euskal Herri osoan (ikus Coyos 2007, Eusko Jaurlaritzak 2008).

1996tik 2006ra Eusko Jaurlaritzak egin inkesta soziolinguistikoek argi uzten dute elebidunen proportzioa orokorki jaisten ari dela:

1. taula. *Hizkuntza-gaitasunaren bilakaera. Iparralde, 1996-2006 (%)*

Hizkuntza-gaitasuna	16 urte edo gehiagoko biztanleriaren elebidunen ehunekoak		
	1996	2001	2006
Elebidunak	26,4	24,8	22,5
Elebidun hartzaileak	9,3	11,7	8,6
Erdaldun elebakarrak	64,2	63,5	68,9
Guztira	212400	221600	230200

Iturria: IV. *Inkesta Soziolinguistikoa. Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza*. Eusko Jaurlaritzak, 2006.

Hazparne, bistan da, ez da joera horretatik kanpo gelditzen; transmisioaren atzerakada egunero ikus daiteke bertan ere. Biziki euskalduna zen herri honetan, gazte guti entzuten da orai euskaraz karrikan. Baina nola esplika al-daketa hori? Zergatik gizartea frantsesera lerratu da, edo lerratzen da? Ez naiz hemen analisi soziolinguistiko batean sartuko, baina Hazparneren eta hazpandarren ezaugarri batekiko lotura egin nahi nuke. Hazparne, inguruetako herriarik handiena da. Gainera XIX. mendeko bigarren partetik XX. mendeko hastapenera, zapatagintza industria garrantzitsu bat garatu da, familia handiak agertu dira, eta biztanleen egoera ekonomiko orokorra hobetu da.

Historia berezi horren ondorioa den ala ez, ez da argi, baina inguruko herrietan hazpandarrik handikariak, hantusteak direlako iritzia hedatua da, eta gaur egun oraino dirauen trufa bilakatua da: «hazpandar horiek, zer handikariak!». Hantuste hori dela eta, pentsa liteke hazpandarrek jende xumearen hizkuntza, hots euskara, baztertu dutela 'handien' hizkuntza, erran nahi baita frantsesa, berenganatzeko.

Bitxiki, hipotesi honen aldeko datuak aurki daitezke, modu irrigarrian planteaturik, Telesforo Monzonek 1966an idatzi *Hazparneko anderea an-*

tzerkian. P. Lafittek dionez (1990), Molière-ren *Les femmes savantes* komediaren izpirituan idatzitako obra da hau, eta honela deskribatzen du 'Hazparneko anderea', hots, Geaxine pertsonaia: «andere hori ez da segur nor-nahi; moko fier bat bethi bai, bere familiaren ohoreaz ezinago hartua: bere senhar amerikanoaren fortuna ez askiz, handi-mandiarena egin nahi du eta «markisa» tituluaren ondotik dabila, irri-egingarri bilakatu beharrik ere».

Baina horrelako izaera edukitzeaz gain, Geaxinek hizkuntzari buruzko ideia argiak ditu. Begira adibidez ondoko pasarte. Geaxinek Mayi bere alaba markisarekin ezkondu nahi du, eta eszena honetan, Geaxine, Panpilli bere senarra eta markesa zaldiz dabilta. Senarra Geaxineri euskaraz mintzatzen zaio. Hona hemen honen erantzuna (eta nik egin euskararako 'itzulpena'):

(1)

GEAXINE – Né mé parlé pa an bask
Ké ask!
Parlé moi de txebal
De golf é de tenis
Kom le fon lé markis
Mé né mé parlé pa
Txebusanpri de kuis
Sé né pa le langax
De un markis!

(1') 'Itzulpena'

Ez zaitzaizkidala euskaraz mintza
Ze higuina!
Mintza zaldiez
Golfaz eta tenisaz
Markesek egiten duten bezala
Ez zatzaizkidala mintza
Otoi, izterrez
Hau ez da
Markesa baten hizkera!

Hemen, Geaxine frantsesez mintzatzen da. Ortografia nahasia erabiliz, Monzónek hizkuntza hori gaizki erabiltzen duela adierazten du. Bistan da, egile honen hutsegite batzuk begi-bistakoak dira; egia erran, hazpandar bat baino gehiago, espainol bat imajinatuko genuke hitz horien erraile (*ke ask* gaztelaniazko *que asco* daiteke, ‘frantsesturik’; gisa berean, euskaldun batek *cheval* ez luke *txebal* ahoskatuko, baina *xebal*, eta abar). Hala ere, hemen islatzen den ideologia interesgarria da: euskara ez da markesa batek, ez eta Geaxine bezalako markesa-nahi batek erabil dezakeen hizkuntza: okaztagarria da.

Ikus dezagun beste pasarte bat. Ondokoan, Geaxinek Panpilliri Mikolasa sehiari kexatu zaiola adierazten dio. Hona elkarrizketaren jarraipena:

(2)

PANPILLI – ... Zer egin du?

GEAXINE – Zer egin? Mayi gure alabari eztio ba, nere aintzinean hol-hola erran: Mayi?

[...]

MIKOLASA – Nola erran behar nion ba?

GEAXINE – Gu bezalakoan alaberi erraiten zaien bezala: Mamasel.

Berriz ere ideia berttua azaleratzen da Geaxinerean hitzetan. Haiak bezalako goi mailako jendeari mintzatzerakoan, hauen maila soziala errespetatu behar da, baina gainera errespetu hori frantsesez adierazi behar da: horrela, alabari *mademoiselle* erran behar zaio. Berriz ere, Geaxine hantusteak frantsesa hobesten du.

Hazpandarrak Geaxineak ote dira? Euskaldun izateaz lotsa ote dira? Hipotesi honek euskararen atzerakadaren azalpenaren parte bat eskaini dezake, baina ez azalpen osoa. Lehenik, ezin liteke hipotesi hau Hazparnerekin bakarrik lotu, euskararen ezagutzaren eta erabileraren beherakada Ipar Euskal Herri osoan egin delako. Baina partikulariki, ondoko galdera egin behar da: hazpandarrak egiazki besteak baino hantusteagoak ote dira? Ala ideia hau ez ote da eskualde guzietan gertatzen den herrien arteko betiko lehiak ekarritako beste aurreiritzi bat?

Ene asmoa ez baita erantzun baten proposatzea, galdera irekia utziko dut hemen, eta Xalbadorren 1972ko bertso batzuk ekarriko ditut eztabaidara. Mattinek kantatu bertso trufari batzuei erantzun gisa egin zituen:

- (3) Zendako debru ari zerate pundu berekila teman?
Gaurko egunean behar gintuzke puskat goraxau ereman
Zendako debru balio gabe diren solasak guk erran?
Hazparne'k merezi duenikan gaur ez baitakogu eman.

Bazkal-ondoan gaur izan dira pertsu haitada beroak,
Eta Hazparne'k argi ditzala oraikoak ta geroak.
Hazparne galtzen ari zaukula hor mintzo dira eroak,
ez, ez, Hazparne'k oraino bizi ditu eskualdun erroak.

Gure Jainkoak banatzen baitu behar denean grazia,
eta Hazparne ez du oraino arras debalde utzia.
Mediku on bat bada ber'ustez haren sendatzen hasia,
eta mera're bere alde du, etxian dauka farmazia.

Mattin, ez laike kantatu behar sekulan besten berririk,
bertzen bihotzak dauden lekuan uzteko geldi-geldirik.
Otoi, Hazparne, zuk erradazu ez duzun kusten argirik?
Baldin Hazparne itzaltzen bada, ez dugu Eskual-Herririk.

Ene bihotza agertzen badut ez naizazuela gaitzetsi,
berroi ta zazpi urte baditut, egi erden behar hasi.
Orai artean debaldekoa izan da ainitz garrasi,
gazte maiteak, segi zazue, nehoiz ez zazuela etsi.

Zonbaitek berdin erranen dute gu ez garela perestu,
erabiltzen ditugulakotz hal-hulako zonbait jestu.
Bainan Hazparne maitagarriak hortan hobenikan eztu,
idai desberdin izanagatik ibil zaitze eskuz-esku.

Gauza hau ikusiko balute gure arbaso lehenek:
Len etzukean holakorikan, zer debru derasa hunek?
Beren herria zain dezatela han sortu diren gizonak,
irririk nehoiz egin ez dezan ifernuan den Satanek.

Telesforo Monzónen antzerkiak, hor gaindi Hazparnez eta hazpandarez entzuten dena islatzen du, eta eskualdea ezagutzen dutenentzat irri-garri egiten da. Haatik, irudi horrek errealitatea ere islatzen ote duen, hori ez da argi.

Hizkuntzaren alderdi soziologikoa horretan utzirik, ondoko atalean hizkuntzaren izaerara itzuliko gara. Horrela, Hazparneko mintzoa euskalkien artean nola kokatzen den ikusiko dugu.

II. Hazparneko euskara: sailkapena

Zein da Hazparnen mintzatzen den euskalkia? Euskal Herriko mapan, Hazparne Lapurdin kokatua da, baina ekialdean Nafarroa Beherearekin mugan da. Nafarroa Behereko hainbat herrirekin gainera, tradizionaliki, kulturaliki, eta geografiak eraginik ere, harreman hertsia ditu, Aiherra, Isturitze, Bastida eta Lekuinerekin adibidez.

Bonaparte Printzeak egin euskalkien sailkapenean, Nafarroa Beherearekiko hurbiltasun hori islatzen da. Horrela, Hazparneko mintzoa ‘mendebaldeko behe-nafarrera’ multzoan sartzen da, Baigorrikoarekin. Baina ez da hala ere haustura handian Lapurdiko ekialdeko eta erdialdeko herrietako mintzoengandik: adibidez, Bonapartek mendebaldeko behe-nafarreraren multzo horretan berean kokatzen du Uztaritze.

Hortaz, Lapurdiko eta Nafarroa Behereko mintzoen nahasketa edo ‘mutante’ bat ote da Hazparneko euskara? Ez, hau ez litzateke deskribapen egokia. Dialektologiak erakutsi digunez, anitzetan hizkeren arteko mugak ez dira zehatzak, eta, dirudienez, hori da hemen duguna. Horrela, Caminoren (2004) lanak erakusten du Hazparneko euskarak ez duela desberdintasun handirik ekialdean dituen mintzoekiko. Gisa berean, Epelderren lanak (2003, 2004) erakusten du mendebaldeko mintzoekiko ere desberdintasun tipiak dituela. Hau da, Hazparneren ekialdetik mendebaldera (edo alderantziz) aldaketak mailakatuak dira, ez baita muga dialektalik, eta Hazparneko mintzoa, naturaliki, tarteko posizio horretan gertatzen da.

Horrek Zuazok (2008) egin sailkapenera eramaten gaitu. Hizkuntzalari honek, euskalkiak eta azpieuskalkiak bereiz ditzagun proposatzen du. Proposamen honetan, euskalki bat, Nafar-Lapurterra, Lapurdiko kostatik Nafarroa Behere osora hedatzen da, eta bi azpi-euskalki ditu: sartaldekkoa eta sortaldekkoa. Bi hauen artean, tarteko eremu bat bada, Uztaritze, Jatsu, Haltsu eta Kanbo herriekin, besteak beste. Sailkapen honetan, Hazparneko mintzoa, nafar-lapurteraren sortaldekoko multzoan kokatua da, baina tarteko eremuan diren Kanbo, Haltsu eta Jatsu herrien mugakide izaki, nolabait ez da sartaldekoko mintzoetatik urrun.

Ondoko atalean, Hazparneko euskararen ‘ezaugarri’ batzuk aurkeztuko ditut, hauetaz dakiguna laburki azalduz.

III. Hazparneko euskara: ezaugarri batzuk

Aitzineko atalean erran bezala, Hazparneko euskara arrunt erdikoa gertatzen da nafar-lapurteraren eremuaren baitan. Horrengatik, guti dira gramatikaren aldetik bereziak eta bereizgarriak izanzen diren ezaugarriak. Hau dela eta, atal honetan aurkeztuko ditudan lau hizkuntza-fenomenoetatik bat ere ez da Hazparneko euskaldunengan bakarrik entzuten. Areago, ‘Hazparneko eskualdea’ deitzen den horren muga bestaldeko aldakietan ezaugarri dira ere.

Hainbat arrazoiengatik hautatu ditut lau fenomeno horiek. Alde bateatik, gehienak euskalaritzan guti deskribatuak direla iruditzen zait; honenbestez, toki tipi hau eskaini nahi diet. Bigarren arrazoa aitzinekoari lotua da: guti ezagutuak direnez, irakurleentzat berritasun interesgarri bat izan litezkeela uste dut. Eta hirugarren arrazoa berekoia da: hizkuntzalari gisa, ‘bitxikeria’ hauek aspaldidanik ene kuriositatea kitzikatzen dute, eta bereziki interesgarriak iruditzen zaizkit. Ikusiko dugunez, hizkuntzalariak hauetako batzuen ikertzen dabilta gaur egun. Hortaz, artikulua hau, egiten ari den lanaren aurkezteko plataforma gisa ere erabili nahi nuke.

Erran bezala beraz, lau fenomeno aurkeztuko ditut hemen, bat fonetikaren alorrekoa, besteak joskerari lotuak. Lehenik, Hazparneko eta inguruetako herri batzutako ezaugarri fonetiko bat ikusiko dugu: *ü* soinua. Ondotik,

komunztaduraren ‘desagertzeaz’ mintzatuko gara, zehar osagarrien (edo datiboen) komunztadura eza ikusiz. Hirugarrenik, ‘bai/ez’ galderak *-a* formako atziki batekin eratu daitezkeela ikusiko dugu. Amaitzeko, Hazparne eta inguruetak barietateetan, bestelako galderen eraikitzeke bi manera direla ikusiko dugu: *galdera estandarrak* eta *galdera indartuak* bereiziko ditugu.

a. *ü* soinua

Has gaitezen fonetikarekin, hots, soinuekin. Euskaraz, *ü* grafiarekin idazten dugun soinua Zuberoko aldakiari lotzeko ohitura dugu. Euskalariak aspaldian ohartuak dira haatik, Zuberotik urrun, Lapurdiko ekialdea deienezakeen eskualdean, hurbila den soinu bat entzuten dela; eta Hazpandarrengan atzeman daitekeela besteak beste (P. Charrittonek (1985) P. Broussain aipatzen du).

Gainera, zubererarenak ez bezalako ezaugarriak ditu soinu honek. Alde batetik, artikulazioa ez du arrunt berdina: Epeldek (2004) dionez, ez dirudi Zuberokoa bezain palatalizatua. Ondotik, ez da batere kasu beretan agertzen: Hazparnen eta inguruetan, *ü* soinua *u + a* motako elkarketetan gauzaten da (asimilazio prozesu bat da).² Har dezagun *gatu* izena lehen adibide gisa. Izen honi *-a* artikulua gehitzerakoan, *u* soinua *ü* bilakatuko da: *gatiüa*. Gisa berean, *galdu* aditzari artikulua bera gehitzen bazaio partizipio gisa erabiltzerakoan, *galdüa* ahoskatuko da.

Azpitarratu behar da arau fonetiko hori desagertzen ari dela, eta gaur egun belaunaldi gazteenei bakan entzuten zaiela horrelakorik Hazparnen.

b. Zehar osagarriarekiko komunztadura

Euskaraz aditzaren flexio-morfologia aberatsa dela erran ohi da. Bereziki, aditz laguntzailea bere argumentuekin, hots, ergatiboz, absolutiboz eta/edo datiboz markatuak diren subjektu eta osagarriekin jokatzen da. Hau ondoko adibidean itxuratzen da:

² *u + a* elkarketetan bokalen gauzatzeko fonetiko moldatzen duten (beste motako) prozesuak badira ipar ekialdeko beste mintzo anitzetan ere (ikus Hualde 1991: 181, Epelde 2003, 2004).

(4) Nik hurrei afaria prestatu *diet*.

Perpauz honetan, *diet* aditz laguntzailea *nik* ergatibozko subjektuarekin, *hurrei* datibozko zehar osagarriarekin eta *afaria* absolutibozko osagarri zuzenarekin jokatu da. Hori dela eta, zehar osagarriarik gabeko perpauz batean, aditz laguntzailearen forma desberdina izanen da, komuntadura marka bat gutiago edukiko duelako. Horrela, azpiko esaldian, aditz laguntzaileak forma desberdina du, ez delako zehar osagarri batekin jokaten:

(5) Nik afaria prestatu *dut*.

Bestalde, komuntadura baitezpadakoa da: aditza, perpausean dituen argumentu guzietan jokatu behar da. Hortaz, ondoko perpauzak ez dira gramatikalak, adibidez:

(6) *Nik afaria prestatu naiz.

(7) *Nik afaria prestatu da.

Hau da, aditza ezin da argumentu bakar batekin jokatu bi dituelarik perpausean. Hala ere, Hazparneko euskaldunengan (eta orokorkiagi ekialdeko mintzo askotan), ondokoa bezalakoak entzun daitezke:

(8) Nik hurrei afaria prestatu *dut*.

Hemen, aditz laguntzailea (5)ekoa bezalako da, erran nahi baita, subjektuarekin eta osagarri zuzenarekin jokaten da bakarrik. (8) erabat txarra irudituko zaie beste euskalki bat mintzatzen duten hiztunei; baina jakin behar da (4) eta (8) gisako egiturak, biak onak direla Hazparnen (eta ekialdeko mintzoetan oro har; ikus Etxepare 2010 eta bertan eman erreferentziak).³

³ Schurhardt-ek (1992: 266), Azkuek Hazparnen ondoko esaldi bitxia (*frase «estrambótica»*) entzun zuela dio:

⁽ⁱ⁾ Gizon hori mila libera zor dut nik.

Hemen, ez da zehar osagarriarekiko komuntadurarik, baina gainera osagarri hau ez da *-ri* datiboarekin markatua ere. Hala ere, ez dut uste hau adibide adierazgarria denik: hazpandarrei berei arrunt *bitxia* egiten zaie.

Iduri luke beraz zehar osagarriarekiko komuntzadura hautazkoa dela hiz-tun hauentzat. Hala ere, nola ez, gauzak ez dira hain sinpleak. R. Etxepare eta B. Oyharçabal ikerleek daramaten lanak erakusten du zehar osagarri-arekiko komuntzadura ez dela hautazkoa: (4)ko eta (8)ko perpaus motak onak badira ere, kasuan kasu, komuntzadura eza edo komuntzaduraren presentzia bestea baino hobea izan daiteke, edo aukera bakarra. Adibidez, Etxeparek (2010) erakusten du zehar osagarria anafora bat delarik, oro-korki ez dela komuntzadurarik egiten:

(9) Bakea eman dezagun elgarri.

(10) Maizegi dugu gure buruari galde egiten.

Haatik, datu hauekin paraleloan, beste kasu batzuetan komuntzadura beharrezkoa dela erakusten du; hau gertatzen da *gustatu* bezalako aditz psikologikoekin adibidez:

(11) Mireni ez zaio gustatu.

(12) *Mireni ez da gustatu.

Bestalde, Etxepare eta Oyharçabalek (2008) beste fenomeno batekiko lotura interesgarri bat egiten dute. Ipar ekialdeko hizkeretan, besteetan ez bezala, *-ri* datibo markak (zehar osagarria markatzen duenak) erabilera za-bala du. Hau azpiko adibideek itxuratzen dute: datiboa, espazio harremane-tan (13), aditz aspektualen osagarrietan (14), aditz atelikoaren osagarrietan (15) edo postposizio konplexuetan (16) ager daiteke:

(13) Erretora badoa atearen gakoari. (P. Larzabal, *Lan guxtiak*)

(14) Josteari lotu da.

(15) Ateari jo.

(16) Paretari kontra.

Etxeparek (2010) hau guztia frantsesaren eraginaren ondorio bat izan litekeela iradokitzen du. Zehazkiago, frantsesaren *à* preposizioaren joka-moldearekiko moldatutako aldaketa dela proposatzen du; hala izaki, fran-tsesaren eraginak euskalki hauetako datiboaren jokamolde orokorra azal-duko luke.

Aipatu datiboari buruzko lan honek bezala, beste lan batzuk gaur egun ipar Euskal Herriko mintzoetan ikus daitezkeen aldaketa zenbait frantsesarekiko kontaktuak eraginak izan litezkeela iradokitzen dute (ikus adibidez Duguine & Irurtzun 2010). Honek, hizkuntz-aldaketaren ulermen eta azalpen egokiak erdiesteko bidea irekitzen du, ikerketarako bide berri bat irekiz (ikus ere Epelde & Oyharçabal 2009, hizkuntza aldizkatzeaz).

d. Galdera-erantzun indartuak

Aurkeztuko ditudan azken bi fenomenoak galdera-erantzun paretan agertzen dira. Lehena ‘galdera-erantzun indartuen’ fenomeno da. Fenomeno hau zer den ulertzeko, har dezagun galdera-erantzun pare estandar bat, eman dezagun (17)koa:

- (17) A: Nork jan ditu gereziak?
B: Haurrak jan ditu gereziak.

Bi perpaus hauetan, *nork* galde-hitza eta *haurrak* galdegaia (erantzuna ematen duen hitza) *jan ditu* aditz multzoaren ezkerreko gunean agertzen dira. Hau euskararen gramatikaren arau orokor bat da; ondoko adibideak erakusten duenez, galde-hitza edo galdegaia perpauseko beste osagai bat izanik ere – hemen osagarri zuzena –, gune horretan agertuko da:

- (18) A: Zer jan du haurrak?
B: Gereziak jan ditu haurrak.

Euskarazko galdera eta erantzun estandarretan honako araua dugu beraz: galde-hitza edo galdegaia aditz multzoaren ezkerrean agertzen da.

Hazparneko barietatean, haatik, egitura estandar honen ondoan beste bat dugu: ‘egitura indartua’. Hau (19)ko elkarrizketan itxuratzen da, (17) koaren parekoa litzatekeena:

- (19) A: Nork ditu gereziak jan?
B: Haurrak ditu gereziak jan.

Hitz ordena, hemen, desberdina da: galde-hitza/galdegaia ez da aditz multzo osoaren ezkerrean, baizik eta aditz *laguntzaile* soilaren ezkerrean.

Interesgarria dena, bestalde, ondoko hau da: egitura estandar eta egitura indartuek ez dute baitezpada esanahi ber-bera (ondoko eztabaida Duguine & Irurtzun (2008) lanean oinarritzen da). Har ditzagun berriz ere bi galdera motak:

(20)	Nork jan ditu gereziak?	<i>Egitura estandarra</i>
(21)	Nork ditu gereziak jan?	<i>Egitura indartua</i>

Nehork gerezirik jan ez duen egoera batean (20) galdetu daiteke, baina (21) galdetzea nolabait desegokia litzateke. Honen arrazoa ondokoa da: (21)eko galdera egiten duenak, norbaitek gereziak jan dituela inplikatzeko; hots, galdera *aurreuposizionala* da. Erran nahi baita (21)en erabilera egokia izanen dela bakarrik egia baldin bada norbaitek gereziak jan dituela.

Egitura indartuen beste berezitasun bat galdegai egituretan azaleratzen da. Horren ikusteko, har ditzagun galdegai egitura estandarra eta galdegai egitura indartua:

(22)	Haurrak jan ditu gereziak.	<i>Egitura estandarra</i>
(23)	Haurrak ditu gereziak jan.	<i>Egitura indartua</i>

Eta har dezagun ondoko egoera. Imaginatu gerezi saski bat genuela, eta gerezi kopurua tipitu dela. (22)koa esaten badut, posible da haurraz gain beste norbaitek ere gereziak jan izana. Adibidez, baldin badakit haurrak eta Peiok gereziak jan dituztela, (22) erran dezaket, benetako gezurrik erran gabe ((22)ren ondotik gehitu baitezaket «eta Peiok ere jan ditu»). Haatik, (23)ko perpausarekin, gereziak jan dituen bakarra haurra dela inplikatzeko da. Honenbestez, Peiok ere gereziak jan baldin baditu, gezur baten esaten ari izanen naiz. Ildo beretik, ezin dut «eta Peiok ere ditu jan» gehitu.

Horrek erakusten du egitura indartuetan galdegaia, edo galde-hitza, *exhaustiboa* dela, egitura estandarretakoa ez bezala. Lehen egiturak erantzun osoa eskatzen du, bigarrenak ez.

Laburbilduz, egitura indartuek, egitura estandarrek ez bezala, gertakaria aurreuposatzen dute, eta exhaustiboak dira. Bestalde, ohargarria da nolabait P. Lafittek (1944) intuizio bera zuela. Horrela, (19)ko galdera indartua (24)koa bezalako perpaus erdibitu baten parekoa zela zioen.

(24) Nor da gereziak jan dituen?

Argiki, (24)ko galdera, egitura indartuak bezala, auresuposizionala da, norbaitek gereziak jan dituela inplikatzan baitu (ezin dut (24) galdetu ez baldin badu nehork gerezirik jan). Gisa berean, exhaustiboa da. Hau da, gereziak haurrak eta Peiok jan baldin badituzte, «Haurra da gereziak jan dituen» erranez, ez dut erantzun osoa ematen. Gisa berean, esaldi honi ezin nioke gehitu «eta Peio da ere».

Entzun ohi da nafar-lapurteraz galdera-erantzunetarako bi egitura mota direla. Hemen ikusitakoarekin, erran dezakegu hau egia dela, baina ez dela zehatza, ez baitira baliokideak: elkarrizketaren testuinguruaren arabera, hiztunak egokiena den estrategia aukeratu behar du.

d. *-a atzikia 'bai/ez' galderetan*

Erran bezala, aipatuko dudan azken puntua ere joskerari dagokio. 'Bai/ez' galderetan, erran nahi baita baiezko edo ezezko erantzuna har dezaketen galderetan atzematen da.

Bai/ez galderak, euskaraz, intonazioarekin markatzen dira batez ere, ez baita baieztapenarekiko hitz ordena aldaketarik (aitzineko azpiataleko galderetan ez bezala). Konparatu adibidez (25) eta (26):

(25) Haurrak jin dira.

(26) Haurrak jin dira?

Idatzian, (26)ko perpausa galdera dela galdera ikurrari esker asmatzen dugu. Ahozkoan, intonazioari esker. Bistan da, euskaraz *ote* edo *al* bezalako galde-partikulak ditugu. Hauek, aditz nagusia eta aditz laguntzailearen artean kokaturik, dudarik gabe perpausa galderazkoa dela adieraziko dute:

(27) Haurrak jin ote/al dira?

Haatik, partikula hauetaz gain, Hazparneko euskaraz, eta inguruetakoa hainbat mintzotan (ikus ere Epelde 2004), beste bat dago, *-a* partikula. Partikula hori aditz laguntzaileari erantzen zaio perpaus jokatueta, baina *bai* edo *ez* hitzei ere lot dakieke. Hona hemen adibide batzuk:

(28)	Haurrak jin direa?	(Haurrak etorri al dira?)
(29)	Zerbait edan nahi duzuia?	(Zerbait edan nahi al duzu?)
(30)	Antzerkia ikusi zinutena?	(Antzerkia ikusi al zenuten?)
(31)	Baia?	(Bai ote?)
(32)	Eza?	(Ez ote?)

Euskaltzaindiak (1997: 500) ondoko adibidea ere ematen du. Hemen (33B), partikula *nik* subjektuari lotzen zaio:

- (33) A: Zuek egin omen duzu hori.
B: Nika?

(28)-(30) adibideetan ikus daitekeenez, partikulak aditz laguntzaileko azken bokalaengan aldaketa fonologiko batzuk eragiten ditu. Bereziki interresgarria dena hemen, partikula honek duen jokabide berezia da: *ez da ote* edo *al bezala* bi adizkien artean kokatzen, baina atzizki batek bezala funtzionatzen du, aditzarengan aldaketa fonologikoak eraginez gainera (ikus Euskaltzaindia 1997).

Atzizki hau beraz, ez da besteak bezalakoa morfologikoki. Dakidanez, ez da euskal hizkuntzalaritzan honen azterketa xeherik egin. Horregatik, eza-gunak diren ezaugarriak besterik ezin izanen ditut hemen aurkeztu.

Alde batetik, atzizki hau duten hizkeretan, *ote* partikula ere erabiltzen da. Horrela, *-a* eta *ote* 'hautazkoak' dira. Lafittek (1944) egiten duen deskribapenean, *-a* atzizkiak irakurketa 'neuro' bat du, eta *ote* partikulak dudazkoa. *Ikusi othe nute?* perpausa, adibidez, honela itzultzen du frantsesera: 'm'ont-ils vraiment vu?' (hots: benetan ikusi naute?). Banaketa hori gaur egungo hiztunengan zertan den ikustekoa da oraino: ez dakigu Lafittek egin bereizketan zertan den.

Baina beste ezaugarriak harrigarriak egiten dira, oraintxe ikusi dugun *ote* eta *-a* partikulen parekotasuna kontutan hartzen baldin badugu: biak joskeraren ikuspegitik aski desberdinak izan litezkeela erakusten dute. Alde batetik, Lafittek (1944) erakusten duenez, lehena mendeko perpaus batean sar daiteke, bigarrena haatik ez (ikus ere Euskaltzaindia 1997: 500):

(34) Ez dakit [ikusi ote nauten].

(35) *Ez dakit [ikusi nautena].

Beste aldetik, *-a* (beste hizkeretako *al* partikula bezala), bai/ez galderetara mugatua da. Ezin liteke, eman dezagun, ondokoak bezalako galderetan agertu (ikus Lafitte 1944, Euskaltzaindia 1997):

(36) *Nor etorri dea?

(37) *Nolako gizona ikusi duzuia?

Mintzo hauetan, haatik, ez da horrelako mugarik *ote* partikularentzat (ikus Euskaltzaindia 1997):

(38) Nor etorri ote da?

(39) Nolako gizona ikusi ote duzu?

Datu hauek erakusten dutenez, mintzo hauetako bi galde-partikulek guti gora behera esanahi bera dute, baina ez erabat. Gisa berean, guti gora behera joskera berdina dute, baina hemen ere eite hau ez da orokorra. Azterketa sakonagoa merezi lukeen ‘bitxikeria’ dela uste dut: alde batetik, gaur egungo erabileran nola kokatzen diren ikusi behar litzateke, eta ondotik, bien arteko berdintasunak eta desberdintasunak zehaztea interesgarria litzateke.

Atal honetan ikusi dugun bezala, guti dira Hazparneko mintzoa inguruko herrikoetatik bereizgarri egiten duten ezaugarriak (lexikoaia salbu, bistan da). Hala ere, gogoan atxiki behar da hemen ikusi ditugunek, eta ikusi ez ditugun guziek, eremu zabalago batean jasotzen baldin badira ere, denen artean ‘Hazparneko mintzoa’ deitzen dena egiten dutela, hiztunek besteengandik dudarik gabe bereizten ahal dutena.

IV. Hazparneko euskara: geroari so

Hazparneko euskararen gaiari loturik, gauza biziki desberdinak aipatu ditut hemen; soziolinguistika, dialektologia, gramatika, eta abar. Horrekin islatu nahi izan dut hizkuntza edo mintzo batez dugun ezagutza ‘zientifikoak’

alderdi anitz dituela, eta hauek beti urrunago jorratu daitezkeela. Lan horretan ari dira alor desberdinetako euskalariak.

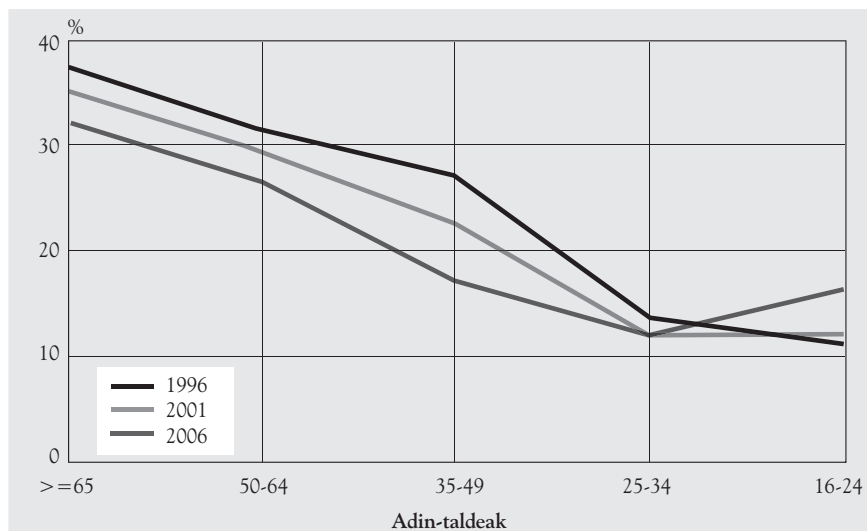
Horrela, ikerketaren ikuspegitik, ipar Euskal Herriko mintzoen azterketa dela-eta esperantza edukitzeko arrazoiak badirela uste dut.

Adibidez, berrikitan argitaratzen hasi den Euskaltzaindiaren *Euskararen Herri Hizkeren Atlasak* balio handiko datuak ekartzen dizkigu tokiko mintzoez eta lexikoiez. Bide beretik, *Euskal Herriko Atlas Sintaktikoaren* egitasmoa martxan da. Honen berezitasuna, dialektologian gutitan sakonki begiratzeko den aldakortasun sintaktikoa aztertzea da. Honek, nafar-lapurterazko mintzo desberdinetako ezaugarri (morfo)sintaktikoak hobeki ezagutzeko aukera emanen digu, eta aitzineko atalean aipatu ditugun fenomenoak zehazkiago ulertu ahal izanen ditugu, herriz herri nola gauzatzen diren ikusiz.

Bestalde, IKER ikerketa guneko ikerlariak sortu duten *Norantz* egitasmoa bada ere. Honek, Hizkeren Atlasaren egitasmoak bezala, aldakortasunaren azterketa du helburu, baina arrunt modu desberdinean. Alde batetik, ez du ikuspegi geografikoa edo dialektologikoa hartzen: ipar Euskal Herrian euskarak aldaketa soziolinguistiko sakonak jasan dituela (eta jasaten dituela) kontuan harturik, gaur egungo hizkuntzaren egoera aztertzea du helburu nagusia, biharkoa nolakoa izan litekeen aurreikusteko, eta hemendik aitzinako garapena segitu ahal izateko. Hots, norantz goazen ikusteko.

Eta egitasmo handi hauei, bistan da, alor desberdinetan, ikertzaile, irakasle, euskaltzale desberdinek egiten duten lana gehitu behar zaie. Poliki-poliki, euskara hobeki ezagutzen ari gara, eta horrekin, batera, Hazparneko euskara ere.

Bukatzeko, esperantzazko beste datu bat ekarri nahi nuke eztabaidara. Idazkiaren hastapenean transmisioaren beherakada aipatu dut, orokorrean atzerakada handia nabaritzen dela azpimarratuz. Hala ere, esperantzarako arrazoiak badirela azpimarratu behar da: azken inkesta soziolinguistikoak ipar Euskal Herrian uzkaillte bat gertatzen ari litekeela iradokitzen du. Azpiko grafikoan, hiru inkestetako emaitzak agertzen dira, adin-taldeka adierazirik:

2. taula. *Elebidunen bilakaera adinaren arabera. Iparraldea, 1996-2006 (%)*

Iturria: IV. *Inkesta Soziolinguistikoa. Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza*. Eusko Jaurlaritza, 2006.

Ikus daiteke aitzineko inkestetako emaitzetan ez bezala, 2006ko inkestararen emaitzetan, belaunaldi gazteenean (18-24 urte) den elebidun proportzioa aitzineko belaunaldian (25-34 urte) dena baino handiagoa dela: lehen aldiko gorakada bat nabarmentzen da datuetan. Hortaz, Geaxine ala ez, lanean segitzeko arrazoiak baditugu.

Bibliografia

CAMINO, I., 2004, «Nafarroa Behereko euskara», *Fontes Linguae Vasconum* 97, 445-486.

CHARRITTON, P., 1985, *Pierre Broussain, sa contribution aux études basques (1895-1920)*, Paris: CNRS.

COYOS, J.B., 2007, «Euskararen kale erabileraren V. neurketaren emaitzez Ipar Euskal Herrian», *Bat Soziolinguistika aldizkaria* 64, 109-116.

DUGUINE, M. & A. IRURTZUN, 2008, «Ohar batzuk nafar-lapurterazko galdera eta galdegai indartuez», X. Artiagoitia & J. Lakarra (arg), *Gramatika jaietan*. P. Goenagaren omenez, Bilbao: UPV/EHU, 195-208.

———, 2010, «Nz-/in situ euskaraz: gazteen nafar-lapurterazko galdera-estrategia berri bat», B. Fernández, P. Albizu & R. Etxepare (arg), *Euskara eta euskarak: aldakortasun sintaktikoa aztergai*, Bilbao: UPV/EHU, 21-36.

EPELDE, I., 2003, *Larresoroko euskara*, Doktorego tesia, UPV/EHU.

———, 2004, «Lapurdikoko hego-ekialdeko euskararen kokapenerantz», *Fontes linguae vasconum* 96, 271-304.

EPELDE, I. & B. OYHARÇABAL, 2009, «“Code switching” en las variedades orientales del vasco», esk. IKER-CNRS.

ETXEPARE, R., 2010, «Contact and change in a restrictive theory of Parameters», esk., IKER-CNRS.

ETXEPARE, R. & B. OYHARÇABAL, 2009, «Datiboa ifar-ekialdeko zenbait hizkeratan», adibidetegia, IKER-CNRS.

EUSKALTZAINDIA, 1997, *Euskal Gramatika. Lehen urratsak II*, Bilbo: Euskaltzaindia.

EUSKO JAURLARITZA, 2008, IV. *Inkesta Soziolinguistikoa. Hizkuntza Politikarako Sailburuordetza*, Gasteiz: Eusko Jaurlaritzaren Argitalpen Zerbitzu Nagusia.

LAFITTE, P., 1979(1944), *Grammaire basque. Navarro-labourdin littéraire*, Berrargitaratua: Donostia: Elkar.

———, 1990, *Euskal literaturaz* (P. Urkizuren edizioa), Donostia: Euskal Editoreen Elkarte.

SCHURCHARDT, H., 1992(1922), «Sobre el vascuence de Sara (Labort)», *Euskera* 37, 253-292.

ZUAZO, K., 2008, *Euskalkiak: euskararen dialektoak*, Elkar: Donostia.